

מורשתה המתעתעת של ספרטה

תקציר: ספרטה הייתה פוליס ייחודית שעוררה את סקרנותם ודמיונם של היוונים כבר בתקופה הקלסית. ייחודיותה של ספרטה נבעה מאורח חייה החריג, משיטת משטרה ומהמבנה החברתי שלה, שהושתת על מיעוט של אזרחים ששלט בכוח במספר גדול של תושבים נטולי זכויות. המידע על ספרטה מועט מאוד ורובו לא נכתב בידי אנשים שגדלו והתחנכו בה. המסתורין שאפף את ספרטה הוסיף להיות מאפיין בולט שלה גם במאות מאוחרות יותר, אך דבר זה לא מנע ממנה לשמש דגם לחיקוי עבור מדינאים, סופרים ויוצרים לאורך ההיסטוריה. המאמר ממחיש בעזרת כמה דוגמאות היסטוריות את האופן הסלקטיבי והמגמתי שבו טופלו תמות ספרטניות במרוצת השנים. לא בכדי כונתה מורשת רבת סתירות זו "המקסם הספרטני".

מילות מפתח: ספרטה, יוון העתיקה, חינוך ספרטני, קרב תרמופילאי, הילוטים, לאונידס

מאז ימי הביניים משמשים דגמים מיוון הקלסית אידאל להצטיינות, מקורות השראה ומושא לגעגוע. לאורך ההיסטוריה נעזרו מדינות שונות בדגמים אלו בחיפושן אחר אמות מידה שיקבעו מה נכון ומה לא נכון, מה חוקי ומה לא חוקי ואפילו מה יפה ומה לא יפה. במילים אחרות, החל מימי הביניים ועד המאה העשרים ואחת שימשה יוון הקלסית דגם שאליו משווים כל תופעה שנחשבת "מודרנית".

הדגם של ספרטה הוא ייחודי ליוון העתיקה, ובמאמר זה אדון במסורת החמקמקה שהותיר אחריו עד ימינו. מקורם של הספרטנים בשבטים הדוריים שפלשו לדרום הפלופונסוס, לאזור של ספרטה, ובו הם הקימו ברבות הימים את הפוליס של הֶלְקֵדְאִימוֹנִים.¹ ספרטה מוכרת לנו גם מהאיליאדה כמולדת של הלנה היפה וממלכתו של מְנֵלָאוֹס, אחי אָגַמְמֶנוֹן. אחים אלה קיבצו את נסיכי יוון ויצאו להילחם בטרואה. בתקופה הקלסית הפכה ספרטה לפוליס מהחזקות והחשובות ביוון. הייחודיות של ספרטה היא בכך שגם בשיא כוחה, במאות החמישית והרביעית לפנה"ס, היא שימשה דגם חיובי ושלילי כאחד. הפנים הכפולות של ספרטה ממשיכות ליצור בלבול גם בעידן המודרני. בשנות השלושים של המאה העשרים טבע החוקר פרנסואה אוליאה (Ollier) את המונח "המקסם הספרטני" (le mirage spartiate), והתכוון בכך למקסם המתעתע שהותירה אחריה המורשת הספרטנית.

1 כלומר, תושבי לקדאימון, הארץ שבה שלטה ספרטה בחצי האי הפלופונסוס.

אוליאה התמקד במחקרו באידאל הספרטני בעולם העתיק של יוון ורומא, אבל לימים אומץ המונח במחקרים שדנו בספרטה בהקשרים אחרים.²

כיצד קרה שספרטה הותירה מורשת רבת סתירות שכזו? התשובה לכך נעוצה בראש ובראשונה במקורות שהגיעו לידינו העוסקים בספרטה ושמהם אנחנו שואבים מידע על אורחות חייהם של הספרטנים, על שיטת משטרם ועל מערכת החינוך הייחודית שלהם. להוציא משורר ספרטני בשם טירטאיוס שחיבר את שיריו במחצית השנייה של המאה השביעית לפנה"ס, לא נותר בידינו ולו חיבור אחד שנכתב בידי אדם שנולד, התחנך וגדל בספרטה. וגם על טירטאיוס אומרת מסורת אחת שהיה יליד אתונה במקורו, ולפי מסורת אחרת היה יליד מִיִּלְטוֹס. יתר על כן, גם משיריו של טירטאיוס נותרו בידינו רק קטעים ספורים ומקוטעים. השרידים שנותרו מאותם שירים נותנים ביטוי בעיקר לרוח המסירות והפטריוטיות הספרטנית, והם כוללים דברי עידוד ודרכון הקוראים לבני ספרטה להילחם בעוז ובגבורה בשדה הקרב.³

מידע נוסף על ספרטה ניתן למצוא ביצירותיהם של ההיסטוריונים הרודוטוס ותוקידידס, שניהם בני המאה החמישית לפנה"ס.⁴ הרודוטוס היה יליד העיר הֶלִיקֶרְנֶסוֹס שעל החוף הדרומי של אסיה הקטנה (טורקיה של ימינו), ותוקידידס היה יליד אתונה ושימש גם מפקד בצי האתונאי במאה החמישית לפנה"ס. הרודוטוס ניסה להתחקות אחר הסיבות למלחמה בין היוונים לפרסים, ותוקידידס חיפש את הסיבות למלחמה הפלופונסית בין אתונה ובעלות בריתה לבין ספרטה ובעלות בריתה. ספרטה אינה עומדת במוקד ההתעניינות של שני ההיסטוריונים, אבל ביצירותיהם נשזר מידע רב-ערך על ספרטה כפוליס מובילה הן במלחמה נגד פרס הן במלחמה הפנים-יוונית.

שלושה מחברים נוספים שמהם אנחנו שואבים מידע רב על ספרטה הם הפילוסופים אפלטון (429-347 לפנה"ס) ואריסטו (384-322 לפנה"ס), והסופר, ההיסטוריון ואיש הצבא האתונאי פֶּנּוֹפּוֹן (428-354 לפנה"ס), שכתביו הם מקור חשוב במיוחד משום שהוא היחיד מהמחברים שהוזכרו שחי בספרטה.⁵ במקורות הללו אנחנו מוצאים דימוי אידאלי של ספרטה, המוצגת כדגם לחברה כמעט אוטופית. ההיבטים הפחות חיוביים של ספרטה

2 ראו Francois Ollier, *Le mirage spartiate, I: Étude sur l'idéalisation de Sparte dans l'antiquité grecque, de l'origine jusqu'aux Cyniques, II: Étude sur l'idéalisation de Sparte dans l'antiquité grecque du début de l'école cynique jusqu'à la fin de la cite*, Paris: E. de Boccard, 1933; les Belles Lettres, 1943

3 כמה משירי טירטאיוס תורגמו לעברית בידי שלמה שפאן. ראו שירת האלגיה היוונית העתיקה, תרגום: שלמה שפאן, ירושלים: מוסד ביאליק, תשכ"ב, עמ' 22-32.

4 שניהם תורגמו לעברית: הרודוטוס, היסטוריה, תרגום: בנימין שימרון ורחל צלניק-אברמוביץ, תל אביב: פפירוס, 1998; תוקידידס, תולדות מלחמת פילופונים, תרגום: א"א הלוי, ירושלים: מוסד ביאליק, תשי"ט.

5 בעברית ראו במיוחד כסנופון, מדינת הספרטנים, תרגום: דבורה גילולה, ירושלים: מאגנס, תשע"א.

כמעט אינם מוזכרים. אך התיאור החי והמרוכז ביותר של ספרטה האידאלית הוא כנראה זה של פְּלוֹטְרְכוֹס, מחבר יווני מתְּרוֹנְיָאָה, שחי במאה הראשונה לספירה וכתב, בין השאר, ביוגרפיה על לְיִקוֹרְגוֹס – המחוקק האגדי של ספרטה.⁶

אנחנו רואים אפוא שהמקורות הספרותיים המתאימים לספרטה במאה החמישית והרביעית לפנה"ס לא נכתבו בידי ספרטנים. נקודת המבט אינה ספרטנית. מדוע? הסיבה לכך היא שהילה של מסתורין אפפה את ספרטה עקב היותה סגורה ומסוגרת. בספרטה הכול היה מכוון לתכלית אחת – שמירה על הפוליס, חוקיה, מוסדותיה ואורח חייה המיוחד. לשם כך מנעו הספרטנים חדירת השפעות מבחוץ, אשר היו עלולות לשנות את סדרה הפנימיים של הפוליס. ולכן מחברים חיצוניים נטו לנפח היבטים מסוימים ולהגזים בממדיהם. נוסף על כך יציבות המשטר וכושר ההתגוננות של ספרטה עוררו הערצה אצל היוונים. על פי המסורת הספרטנית כל חוק ומנהג שהיה קיים אי-פעם בספרטה בכל תחום שהוא יוחס לליקורגוס ולמשטר שהנהיג. לפיכך הספרטנים חזרו וטענו שמשטרם, מוסדות השלטון שלהם ואורח חייהם לא השתנו מאז ייסד אותם ליקורגוס.⁷

המסורת שהלכה והתפתחה בימי הביניים המאוחרים ובתקופת הרנסנס התבססה במיוחד על המקורות הללו שבהם, כאמור, הוצג דגם אידאלי של ספרטה. החל מהמאה השמונה עשרה ייצגה ספרטה, יחד עם רומא, דגם מרכזי בחשיבה הרפובליקנית באירופה. בתהפוכות החברתיות והפוליטיות שחלו בבריטניה ובצרפת במאות השבע עשרה והשמונה עשרה ציינו מבקרי המשטר הישן לעתים קרובות את ספרטה כדגם מוביל שצריך לשמש אמת מידה לסדר הפוליטי והחברתי החדש שהם רצו לכוון.

עם זאת יהיה שגוי לטעון שספרטה שימשה רק דגם לחברת מופת אידאלית. במאתיים השנים האחרונות היו לספרטה גם מבקרים חריפים, שהטילו ספק במידת הרלוונטיות שלה בעולם המודרני וביקרו היבטים מסוימים בארגון החברתי והפוליטי שלה. בבריטניה, למשל, הוצגה ספרטה כפוליס ייחודית, אוטוקרטית ומיליטריסטית, מעין ארכיטיפ המנוגד למערכות הפוליטיות והחברתיות המודרניות. ספרטה אף ייצגה חברה אגררית בלתי מפותחת, שעמדה בניגוד לחברות המודרניות שעברו תהליך של תיעוש מתקדם. לעומת זאת גרמניה של הרייך השלישי אימצה מאפיינים מסוימים של ספרטה, וראתה בה אנטיטזה לכל הערכים הליברליים שאותם קידמו כמה מהדמוקרטיות המערביות. ידה של התדמית השלילית הייתה על העליונה בחמישים השנים האחרונות, לבד מההתייחסות החריגה לתפקיד שמילאה ספרטה בקרב תְּרוֹמוֹפִּילָאי (480 לפנה"ס). המחלוקת על המורשת שהותירה

6 פלוטרכוס, "ליקורגוס", חיי אישים, ג: אנשי יוון, תרגום: א"א הלוי, ירושלים: מוסד ביאליק, תשמ"ו, עמ' 37-7. וראו גם הנ"ל, ספרטה: אמרות ומנהגים, תרגום: דבורה גילולה, ירושלים: מאגנס, תשע"א.

7 משה עמית, תולדות יוון הקלאסית, ירושלים: מאגנס, תשנ"ג, עמ' 145-146.

אחריה ספרטה נמשכת גם כיום בקרב חוקרים. יש הרואים בספרטה חברה ששימשה דוגמה לחברות טוטליטריות, אך מנגד יש הרואים בספרטה דוגמה לחברה שוויונית, דמוקרטית ואפילו קדם-סוציאליסטית.⁸

גרמניה

אחד הדברים שעוררו את דמיונם של אנשים מהעת העתיקה ועד ימינו הוא המבנה החברתי והפוליטי ששלט בספרטה. על פי מבנה זה מיעוט קטן בעל זכויות יתר מופלגות זכה רק הוא לאזרחות מלאה ושלט באוכלוסייה. זו הורכבה ברובה מהֶילוטים (heilotēs) – עבדי מדינה ששועבדו לעיבוד אדמות הספרטנים ולסיפוק כל צורכי המיעוט השליט. בגרמניה נתפסה ספרטה במידה רבה כחברת לוחמים גברית, שחיה במחנה צבאי גדול. היבט שריתק את הגרמנים היה שיטת החינוך הקיצונית של ספרטה, שהוכתבה ונשלטה על ידי הרשויות. החינוך הספרטני חתר להחדיר בחניכיו אומץ, סבולת גבוהה ונכונות להקרבה אישית בעבור הכלל.⁹

שורשיה של הדרך שבה נתפסה ספרטה בגרמניה במאה העשרים נעוצים עוד בתחילת המאה התשע עשרה. אסתפק כאן באזכור ספרו של קרל אוטפריד מולר *Die Dorier* (Müller) (הדורים), שפורסם בשנות העשרים של המאה התשע עשרה. בספר הציג מולר תפיסה רומנטית של הדורים, השבטים שהקימו את הפוליס ספרטה, והילל את המדינה הדורית כ"יצירת אמנות". ספרטה הייתה, לדעתו, "הלב והנשמה" של ההיסטוריה היוונית העתיקה.¹⁰ מולר עשה אידאליזציה של כל מיני צדדים בחברה הספרטנית, כולל צדדיה האפלים, ובהם השליטה האכזרית בהֶילוטים ומערכת הדיכוי שבראשה עמדה הקְרִיפְטִיָאָה (krypteia) – הגוף שאליו הגיעו מצטייני מערכת החינוך ושהטיל את חיתתו על ההֶילוטים וגרם להם אימה מתמדת. לאידאליזציה של ספרטה היו גם השלכות אנטי-

8 על העניין הרב בספרטה יעיד ריבוי המחקרים שפורסמו בשנים האחרונות ובהם: Thomas J. Figueira and Pierre Brulé, *Spartan Society*, Swansea: The Classical Press of Wales, 2004; Jean Ducat, *Spartan Education: Youth and Society in the Classical Period*, Swansea: The Classical Press of Wales, 2006; Anton Powell and Stephen Hodkinson (eds.), *Sparta: The Body Politic*, Swansea: The Classical Press of Wales, 2010; Stephen Hodkinson and Ian Macgregor Morris (eds.), *Sparta in Modern Thought: Politics, History and Culture*, Swansea: The Elizabethan Classical Press of Wales, 2012. המחקר הקלסי על השפעתה של ספרטה במערב הוא של Elizabeth Rawson, *The Spartan Tradition in European Thought*, Oxford: Clarendon, 1969. המאמר הנוכחי מתבסס במידה רבה על מחקרים אלו.

9 "The Spartan Tradition in Germany, 1870–1945", Volker Losemann, בתוך: Hodkinson and Macgregor Morris (eds.), *Sparta in Modern Thought: Politics, History and Culture*, Swansea: The Elizabethan Classical Press of Wales, 2012. (לעיל הערה 8), עמ' 254.

10 הציטוטים מספרו של מולר לקוחים מתוך: Losemann (שם). ספרו של מולר תורגם לאנגלית בשנת 1830 וכתורתו: *The History and Antiquities of the Doric Race*.

דמוקרטיות. בעיני מולר הייתה ספרטה האב-טיפוס למדינה גרמנית היררכית וצבאית, רעיון שהשתלב באותה תקופה במאבקה של פרוסיה נגד נפולאון ורעיונות החירות שבשם נלחם. ספרו של מולר השפיע מאוד על הדעות שרווחו בגרמניה כלפי ספרטה, והחל בשנת 1933 הוא הועלה על נס בהתלהבות מחודשת. ההשוואה בין ספרטה לפרוסיה, ומאוחר יותר גם בין היוונים העתיקים לבין השבטים הגרמאניים, מילאה תפקיד מרכזי במסורת הגרמנית ביחס לספרטה.¹¹ להלן אתמקד בדגם של ספרטה כפי שנתפס על ידי המשטר הנאצי.

התפיסות של היטלר כלפי ספרטה נחשפו לראשונה בנאום שנשא ב-18 באוקטובר 1928. הוא התייחס למנהג שהתקיים בספרטה שלפיו תינוקות שזה עתה נולדו נבדקו על ידי זקני ספרטה, שקבעו אם הם חסונים דיים כדי לשרוד את מסלול החינוך הנוקשה של הפוליס. תינוקות שהוכרוזו חלשים הופקרו למותם.¹² בנאום שיבח היטלר את מנהג הספרטנים להשמיד ילדים שלא היו בריאים דיים. כך, הוא טען, נמנעו מצאצאי הנותרים בחיים מחלות רבות והובטח קיום קל יותר למעטים ששרדו.¹³ באותה שנה כתב היטלר את ספרו השני, שלא פורסם בחייו.¹⁴ תחת הכותרת "מדיניות לידה" הוא טען שהמנהג להפקיר תינוקות חולים, חלשים או פגועים היה הדוגמה הטובה ביותר למדיניות גזע במדינה טהורת הגזע (völkische staat) הראשונה. הספרטיאטים (כלומר אזרחי ספרטה), הוא אומר, היו מסוגלים לנקוט פעולות נבונות כאלה בניגוד למעמד הבינוני הרגשני של תקופתו.¹⁵ בכמה הזדמנויות נוספות הוא הביע את התפעלותו מספרטה טהורת הגזע (reinsten "Rassestaat"), לשיטתו, עקב היחס המספרי בין כ-6,000 משפחות אזרחי ספרטה לבין 340,000 ההילוטים. הוא ראה בספרטה את הדגם ההיררכי שיש ליישם במזרח אירופה. בכתבים שלו מתגלה גם הזיקה שהוא מצא בין היוונים הקדומים לבין הגרמאנים העתיקים, שמוצאם משותף כביכול (volksgemeinschaft).¹⁶

בשנת 1933 קידם ריכרד ולטר דארה (Darré), שר החקלאות במשטר הנאצי ומנהיג איגוד האיכרים הלאומי (Reichsbauernführer), את חוק ירושת האדמה ברוח השיטה הספרטנית. מטרת החוק הייתה למנוע חלוקה של אחוזות על ידי כך שבן אחד בלבד יירש אותן בשלמותן, ואסור יהיה למכור את האחוזו או חלקים ממנה. זו הייתה מעין גרסה מודרנית לשיטת חלוקת הקרקעות המקורית שהייתה נהוגה בספרטה, שעל פיה כל אזרח

11 Losemann (לעיל הערה 9), עמ' 255.

12 על המנהג הזה מספר פלוטרכוס, "ליקורגוס" (לעיל הערה 6), טז, עמ' 21-22.

13 Losemann (לעיל הערה 9), עמ' 273; הנאום המלא נמצא בספר: Adolf Hitler, *Reden, Schriften, Anordnungen*, IV, ed. Dusik Barbel, Munich: K. G. Saur, 1994

14 מוכר בגרמניה בשם: *Zweites Buch*; תורגם לאנגלית בשנת 1961 בשם: *Hitler's Secret Book*.

15 עמ' 56 במקור בגרמנית. מצוטט אצל Losemann (לעיל הערה 9), עמ' 273.

16 Losemann (שם).

ספרטני קיבל חלקת אדמה (ביוונית: קְלִירוֹס) ונאסר עליו למכרה. האדמה הייתה שייכת רשמית לפוליס, אך אזרחי ספרטה הורשו להוריש את האדמה לבניהם בלי לחלקה. הדרך שבה ראו היטלר ודארה את ספרטה ממחישה את האופן שבו תפסה העיילית הנאצית חברות אגרריות עתיקות שהתקיים בהן לכאורה טוהר הגזע. התפיסה ההיסטורית הזאת הכילה יסודות אוטופיים רומנטיים ואנטי-מודרניים, שהייתה בהם גם ביקורת חריפה על התרבות של תקופתם.¹⁷ בהקשר הזה ראוי לציין שביוולי 1934 הועבר "החוק למניעת צאצאים החולים במחלות תורשתיות". החוק הזה הוביל לעיקור כפוי ולהוצאה להורג המונית של נכים.

דגם שיטת החינוך הספרטנית בגרמניה הנאצית

שיטת החינוך הייחודית שהונהגה בספרטה הייתה מסימני ההיכר הנודעים ביותר שלה. לשיטה הזאת נודעה השפעה רבה במסורת האירופית הכללית במשך מאות בשנים. בטרם ארחיב מעט על אודות ההשפעה שהייתה לה על מערכת החינוך הנאצית, אציג כמה מהמאפיינים שלה כפי שהם עולים מן המקורות העתיקים, במיוחד מכתבי כסנופון ופלוטרכוס.¹⁸

בספרטה חונכו ילדי האזרחים בדרך כלל במסגרת הבית עד הגיעם לגיל שבע. החל מגיל שבע נשלחו הבנים למסגרת חינוכית דמוית פנימייה צבאית, ושם חולקו לקבוצות גיל ועברו תהליך חינוכי ארוך ומפרך שהסתיים בגיל שמונה עשרה. שמה של מערכת החינוך – אַגוֹגָה (הולכה) – מעיד על אופייה. ולזאת אוסיף שהילדים חולקו ל"עדרים" (ביוונית: אַגְלֵאי) או "להקות" (ביוונית: אֵילֵאי).

מערכת החינוך הספרטנית הייתה ממוסדת ונקבעה על ידי הפוליס. החינוך היה אחיד והיה חובה, והופקד עליו נושא תפקיד מטעם הפוליס שכונה פֵאִידוֹנוֹמוֹס. החינוך נועד להכין את הנערים להשתלב במבנה החברתי הייחודי של ספרטה, ועיקרו היה שמירה על הפוליס ועל אורחות חייה הייחודיים. כדי להגיע ליעד הזה נקטו הספרטנים אמצעים שנודעו בנוקשותם: הנערים היו בפיקוח מתמיד של כל אזרחי הפוליס. הופעל עליהם לחץ פיזי ונפשי גדול והונהג משטר אלים וקפדני עד מאוד. הילדים ישנו על מיטות קשות, לבשו בגד אחד בלבד כל השנה, נאלצו לגנוב למחייתם, קיבלו מנות קטנות מאוד של מזון, ונתבעו לעבור אימונים פיזיים מפרכים. כך קיוו הספרטנים לייצר לוחמים מושלמים שיהיו צייתנים, חסינים לסבל, בעלי שליטה עצמית גבוהה, זריזים, ממושמצים ובעלי תושייה.¹⁹

17 Losemann (שם), עמ' 274-275.

18 כסנופון (לעיל הערה 5); פלוטרכוס, "ליקורגוס" (לעיל הערה 6), במיוחד פרקים יד-יט, עמ' 19-25.

19 החינוך בספרטה נחקר רבות. ראו למשל, Paul Cartledge, *Spartan Reflections*, London: Duckworth, 2001; Ducat (לעיל הערה 8).

נחזור לגרמניה: ברייך השלישי זכה החינוך בספרטה לעניין גדול ושימש דגם מרכזי במערכת החינוך שהנהיגה המפלגה הנאציונל-סוציאליסטית. דוגמה לכך היא עבודה שכתב בשנת 1938 בוויימאר תלמיד אחד מבתי הספר שהיה שייך לרשת Adolf-Hitler-Schulen. העבודה התפרסמה בבית הספר במסגרת שכונתה Elternsbrieft (מכתבים להורים) וכותרתה היה: "Spartanische Pimpfe". Pimpfe הוא כינוי מיוחד לילדים בני עשר עד ארבע עשרה, שהיו חברים ב"נוער ההיטלראי". העבודה היא דוגמה לסוגה של תיאורי "נוער ספרטני" שהייתה מקובלת בתקופה. הטקסט מתחיל בדברים הבאים, שנכתבו במקור באותיות גדולות ובצבע אדום: "מגיל צעיר ספרטנים חונכו לא לרצות ולא לסבול הפרדה מחיים בקהילה. להרגיש – כמו דבורים – שהם תמיד חלק מהקהילה כולה, ולהתקבץ סביב המנהיג כאיש אחד, להתגבר על אנוכיות על ידי השראה והוגנות. להקדיש את כל כולם לשירות המולדת".²⁰

הקטע הזה מצוטט לעתים כדוגמה לאידאולוגיה טוטליטרית ספרטנית מודרנית, שבה נעשה שימוש בגרמניה הנאצית. בהמשך כותב הנער כך על החינוך בספרטה:

אחרי ארוחת הצהריים, שכללה מרק דם פשוט, נהגו הנערים לחשל את גופם בתחרויות ספורט. אחד מהם נעדר. הצליפו בו עד זוב דם משום שנתפס גונב. במגרש האימונים התאמנו הנערים בריצה, היאבקות, הטלת כידון וזריקת דיסקוס. המנהיג הצעיר שלהם, אלכסנדר, מצטיין בכול. במשחקים האולימפיים הוא הכניע בהיאבקות אתונאי חזק. הוא זכה לכבוד מנצחים במקדש של זאוס, ולכן בעתיד יורשה להילחם ולמות לצד מלכו במלחמה. כולם נושאים אליו עיניים בהערצה [...]. הנערים אולי לא ידעו עדיין מדוע זכו לחינוך כזה, אבל אנחנו יודעים שספרטה נשארה חזקה כל עוד נערים צעירים חונכו כך.²¹

הקטע ממחיש את אופי הדגם הספרטני שהאידאולוגיה הנאצית אימצה ואת העומק שאליו הופנם במערכת החינוך של המפלגה.²² בולט במיוחד מוטיב ההקרבה העצמית המוחלטת במלחמה, שיבוא לידי ביטוי גם בדגם שבו אדון בסעיף הבא, העוסק בקרב תרמופילאי. אך יש דוגמאות רבות נוספות לכך שבשנים 1933-1939 בגרמניה שימשה ספרטה מקור לדגמים

20 מופיע במקור: Wolfgang Gebhardt, "Spartanische Pimpfe," *Adolf Hitler Schule Weimar: Arbeitsbericht und Elternbriefe* 11 (1938/39) התרגום לעברית על פי Losemann (לעיל הערה 9), עמ' 280.

21 "Spartanische Pimpfe" (שם). התרגום לעברית על פי Losemann (לעיל הערה 9), עמ' 281.
22 הרחבה רבה על מקומה של ספרטה באידאולוגיה החינוכית בבתי הספר של היטלר ראו, Helen Roche "Spartanische Pimpfe: The Importance of Sparta in the Educational Ideology of the Adolf Hitler Schools", בתוך: Hodkinson and Macgregor Morris (לעיל הערה 8), עמ' 315-342.

אחדים של מדינת גזע טהורה. הדגמים הספרטניים האלה פותחו בידי חברים בהנהגה הנאצית ובידי כמה מחוקרי העת העתיקה שפעלו בגרמניה באותן שנים.

הדגם של תרמופילאי

בתקופת מלחמת העולם השנייה היה השלטון הספרטני לדגם שהנחה את גרמניה בעת שפיתחה תכניות לקולוניזציה של מזרח אירופה. הערכים הספרטניים נכנסו לספרי הלימוד בבתי הספר של המפלגה הנאצית, והם גובו גם במחקרים שפרסמו חוקרים בלימודים קלסיים. כל אלה התמצו בסופו של דבר בערך האולטימטיבי של ההקרבה העצמית, כפי שבא לידי ביטוי בספרטה בקרב תרמופילאי.

הקרב המפורסם התרחש בשנת 480 לפנה"ס במעבר צר בין הרים במהלך הפלישה של הפרסים ליוון.²³ הצבא היווני בראשות המפקד הספרטני לאונידס חסם את המעבר הצר ומנע מהצבא הפרסי לעבור. אחרי כמה התקפות כושלות הצליחו הפרסים למצוא מעבר סודי בין ההרים (כנראה בעקבות בגידה), וכיתרו את הכוח היווני. על פי המסופר אצל הרודוטוס²⁴ פיזר לאונידס את החיילים ונותר במקום בראש כוח של 300 ספרטנים, 700 תְּסְפִיָּאִים ו-2,000 תְּבָנִים. לאונידס נפל בקרב ועמו 300 מחייליו שהעדיפו למות מאשר להיכנע (היתר ברחו או נכנעו). לאחר הניצחון על הפרסים התגבשה בספרטה מסורת שלפיה לאונידס הקריב את עצמו למען ספרטה. בלי להיכנס לשאלה ההיסטורית מה בדיוק קרה בתרמופילאי ומדוע החליט לאונידס כפי שהחליט, הקרב הפך מאז לסמל ליכולת ההקרבה של היחיד למען המולדת, ובהקשר זה אזכיר גם את הכתובת שנחקקה במקום על מצבת הנופלים ומיוחסת למשורר סִימוֹנִידֶס: "הוי עובר אורח, בשר לספרטנים, שכאן אנו שוכבים, נאמנים לדברם".²⁵

בגרמניה הנאצית, סמוך לקרב סטלינגרד, מעידים דברים שנאמרו מפי היטלר עצמו ומפי מפקדים אחרים שהנאצים מתחו קו ישיר וברור בין הקרב של הספרטנים בתרמופילאי לבין הקרב הגדול שלהם נגד הרוסים בסטלינגרד. ערך ההקרבה המופיע על מצבת הספרטנים בתרמופילאי צוטט בכל מיני וריאציות בנאומים של הנאצים ובספרי הלימוד בבתי הספר של היטלר.²⁶

אחרי מלחמת העולם השנייה הפך המוטיב של תרמופילאי בספרות הגרמנית לרעיון

23 בשנת 480 לפנה"ס אפשר רוחבו של מעבר תרמופילאי רק לשתי עגלות לחלוף אחת על פני השנייה. במהלך השנים חלו שינויים בתוואי הקרקע, ובעקבותיהם התרחב המעבר והפך למישור שרוחבו כשישה קילומטרים.

24 לסיפור הקרב ותוצאותיו ראו הרודוטוס (לעיל הערה 4), ספר ז, פרקים 206-228, עמ' 411-417.

25 שם, פרק 228, עמ' 416.

26 Losemann (לעיל הערה 9), עמ' 292.

אנטי-מלחמתי. במחקר הלימודים הקלסיים בגרמניה הייתה ספרטה טאבו, נושא שאין לגעת בו. המחקר החדש הראשון על ספרטה הופיע רק בשנת 1983. אך בניגוד לפירוש שנתן השלטון הנאצי לדגם הספרטני של תרמופילאי, נמצא גם שהקרב וספרטה נתפסו כדגם שונה לחלוטין במקומות ובזמנים אחרים

ספרטה, תרמופילאי ופילהלניזם במלחמת העצמאות היוונית

בשנת 1453 סיימו הטורקים את כיבוש האימפריה הביזנטית, ויוון הייתה בשליטה עות'מאנית. בתחילת המאה התשע עשרה החלו היוונים למרוד בשלטון הטורקי בתמיכת בריטניה, צרפת ורוסיה, וזכו לבסוף בעצמאות בשנת 1832. בשנות המאבק של יוון לעצמאות היה ברחבי אירופה גל תמיכה ביוונים. היו אף כאלה שהגיעו ליוון כדי לתמוך ביוונים ולהילחם לצדם, כמו למשל המשורר הבריטי לורד ביירון.

הגל הפילהלני הזה באירופה דרבן את בני הדור הצעיר לחפש אישים ואירועים בהיסטוריה הקדומה של יוון שיהיו מופת ליוונים במאבקם לעצמאות. העבר אמור היה להפיח רוח של תעוזה בקרב היוונים ותומכיהם ולשמש דוגמה עבורם מתוך יצירת זיקה ברורה בין העבר להווה. בהקשר הזה סילוק הטורקים מאדמת יוון נתפס כהמשכו הישיר של סילוק הפרסים מאדמת יוון במאה החמישית לפנה"ס. ובתוך סדרת הקרבות של הפרסים ביוונים הפך הקרב בתרמופילאי לסמל מובהק למאבק פטריוטי למען החירות. במותו הפך לאונידס, המפקד הספרטני, למרטיר עבור יוון.²⁷

העובדה שמת בגבורה בקרב העניקה ללאונידס יתרון בולט על פני מפקדים יוונים אחרים שנודעו בגבורתם במהלך המלחמות נגד הפרסים. לאונידס היה היחיד שאחרית ימיו לא הכתימה את מעשי גבורתו. כך למשל, מִילְטִיאָדְס, שלו מיוחס הניצחון בקרב מרתון (490 לפנה"ס), הוגלה מאוחר יותר מאתונה בטענה שרצה להנהיג שלטון טירני. תְּמִיסְתֹּקְלִס, אדריכל הניצחון בקרב סְלָמִיס (480 לפנה"ס) ואחד המנהיגים החשובים בתולדות אתונה, הוגלה בערוב ימיו, נמלט לפרס ובאופן אירוני סיים דווקא שם את חייו. גם פְּאֹסְנִיאָס, המנצח של קרב פְּלָאטַאיָה (479 לפנה"ס), הואשם מאוחר יותר בניסיון להפוך לטירן.

ביכולתם של היסטוריונים מודרניים לטעון שלאונידס נלחם למען חירות ספרטה ולא בהכרח למען יוון כולה, אבל רמז לכך שהוא היה פן-הלני מופיע אצל פלוטרכוס ואצל הרודוטוס.²⁸ הרודוטוס ופלוטרכוס מספרים שלאונידס ידע שהוא עומד למות בקרב, ולכן

Ian Macgregor Morris, "‘To Make a New Thermopylae’: Hellenism, Greek Liberation, and the Battle of Thermopylae," *Greece & Rome*, Second Series, 47 (2) (2000), p. 211

28 ראו למשל תשובת לאונידס לאֶפֹּרְיִים (נושאי תפקיד בכירים במשטר הספרטני) לפני יציאתו לקרב: "מה עוד החלטת מלבד חסימת הדרך לברברים? ענה: זאת להלכה, אבל למעשה למות למען יוון" (פלוטרכוס, ספרטה [לעיל הערה 6], עמ' 70).

הוצג הקרב כאקט של הקרבה עילאית ולא כתבוסה. לא היה זה מוות בעלמא, אלא הקרבה שמעידה על נקיטת עמדה מוסרית הרואית.²⁹

ערב מלחמת העצמאות היוונית כתב הלורד ביירון את מחזור השירים *Don Juan* ובו כלול השיר "The Isles of Greece". הדובר בשיר הוא משורר נודד יווני המקונן על מצבה של ארצו. הוא מהרהר על מרתון ועל סלמיס, אזורים הידועים בקרבות שהתחוללו בהם נגד הפרסים, וחולם שיוון תהיה שוב חופשית. או אז הוא שואל מדוע עלינו להסתפק רק בהתרפקות על עברה המפואר של יוון ומזכיר ישירות את תרמופילאי:

Must we but weep o'er days more blest?
Must we but blush? – Our fathers bled.
Earth! render back from out thy breast
A remnant of our Spartan dead!
Of the three hundred grant but three,
To make a new Thermopylae!³⁰

ביירון קורא ליוונים לאמץ את הרוח הפוליטית, הצבאית והמוסרית של תרמופילאי. רק בהחייאת הרוח הזו תשיב לעצמה יוון את עצמאותה וגדולתה. זו הכוונה בקריאה ליצור תרמופילאי חדש.

גם אחרי שיוון השיגה עצמאות המשיך תרמופילאי לייצג מופת למצוינות מוסרית. לעומת זאת היטשטש הדגם הצבאי שהיה גלום בקרב, ושנרמז גם בשיר של ביירון. ברוח זו, כשבעים שנה אחרי מלחמת העצמאות היוונית כתב המשורר קונסטנדינוס קוואפיס את השיר "תרמופילאי" (נכתב בשנת 1901 ופורסם בשנת 1903), ובו הוא מדגיש את מכלול התכונות המוסריות הנעלות הגלומות בקרב:

פְּבוֹד לְאַלֶּה שְׁבַחֵיהֶם
נְכוֹנִים לְהִגֵּן עַל תְּרִמוֹפִּילַי.
לְעוֹלָם אֵינָם מִתְכַּחְשִׁים לְחוֹבָתָם
יְשָׁרִים וְצוֹדִיקִים בְּכָל מַעֲשֵׂיהֶם
אֲךֶּה גַם חֲנוּנִים וְשִׁתְּפִים לְצַעַר הַזּוֹלָת.
נְדִיבִים בְּעִשְׂרָם, אֲבָל גַּם בְּעֲנִים
נְדִיבִים בְּמִקְצָת.
תְּמִיד עוֹזְרִים כְּשֵׁיִשׁ לְאַל־יָדָם.

29 Macgregor Morris (לעיל הערה 27), עמ' 221.
30 Lord Byron, *Don Juan*, Canto III, Stanza 86, lines 725–730

תָּמִיד דּוֹבְרִים אָמַת
אֲךְ אֵין בָּהֶם שְׁנָאָה לְשִׁקְרָנִים.
וְכָבוֹד גְּדוֹל עוֹד יוֹתֵר יָאָה לָהֶם
כְּשֶׁהֵם רוֹאִים מְרֹאֵשׁ (וְרָבִים רוֹאִים מְרֹאֵשׁ)
שְׁלִבְסוֹף יוֹפִיעַ אֶפְיֹאֶלְטֹס
וְהַמְדִים יַעֲבְרוּ, אַחֲרֵי כְּלֹת הַכֵּל.³¹

הייצוג של ספרטה ותרמופילאי בסרט 300

נעשה קפיצה נחשונית בזמן אל סוף המאה העשרים ותחילת המאה העשרים ואחת, ולתרבות הפופולרית דווקא. בשנת 2006 יצא לאקרנים הסרט 300 בבימויו של זאק סניידר (Zack Snyder), וזכה להצלחה כלכלית. הסרט, המספר על קרב תרמופילאי, מבוסס על סדרת ספרי קומיקס (המכונה "300") שכתב פרנק מילר בשנת 1998.

הסרט 300 יצא בתקופה של מתח בין המערב לאיראן, ולכן פורש לעתים כאלגוריה פוליטית-תרבותית. לכאורה, האיראנים של ימינו הם צאצאי הפרסים הפולשים ליוון, ויוון מייצגת את התרבות המערבית. לעומת זאת אפשר להקביל את הפרסים העתיקים לאימפריה גדולה וכוחנית בת ימינו, שמנסה לכפות את תרבותה על עם קטן וחלש ממנה. במילים אחרות, הפרסים יכולים להיתפס כמייצגים את ארצות הברית. ולכן הפרשנות הפוליטית לסרט תלויה בזהות התרבותית של הקהל יותר משהיא תלויה בכוונות של יוצרי הסרט. הועלתה אף הטענה שיוצרי הסרט ניסו לחמוק מפרשנות פוליטית על ידי הצגה פרודית וכמעט קריקטוריסטית של הדמויות.³²

סדרת הקומיקס והסרט המתבסס עליה מציגים גישה אוהדת לספרטה, ובשניהם היוצרים אינם מהססים לשלב יסודות מוכרים מהחברה הספרטנית, שהיינו מצפים שירתיעו קהל מודרני מערבי המחזיק בערכים ליברליים: התופעה הספרטנית של נטישת תינוקות שנראו לספרטנים חלשים, והחינוך הצבאי בעל המשמעת הקשוחה. לכאורה נראה שיש כאן סתירה בין גישה כללית פרו-ספרטנית לבין הצגת יסודות שליליים בחברה הספרטנית. הסבר אפשרי לכך הוא שהקהל המערבי, אולי דווקא משום המסגרות התרבותיות הליברליות שמאפיינות אותו, מסוגל להזדהות עם גיבורים לא שגרתיים ומורגל בעלילות שיש בהן אלימות.³³ ואולם תופעת ההילוסטים נעדרת לגמרי מן הסרט, אולי משום שאין לה אח ורע בתרבות המערב של ימינו.

31 קונסטנדינוס קוואפיס, כל השירים, תרגום: יורם ברונובסקי, ירושלים: כרמל, תשנ"ה, עמ' 35-36.
32 Lynn S. Fotheringham, "The Positive Portrayal of Sparta in Late-Twentieth-Century Fiction" בתוך: Hodkinson and Macgregor Morris (לעיל הערה 8), עמ' 420-421.
33 שם, עמ' 394, 396.

אל הייצוגים שהובאו כאן למורשת שהותירה אחריה ספרטה אפשר היה להוסיף דוגמאות רבות אחרות ומאמצות אחרות. תקוותי היא שהדוגמאות שהובאו המחישו את מגוון הפרשנויות שניתנו למגוון היבטים של ההיסטוריה הספרטנית ושל המורשת התרבותית שהותירה אחריה הפוליס הייחודית הזו. הקושי לסרטט תמונה מדויקת של ספרטה עקב מיעוט המקורות ההיסטוריים הדנים בה מכלי ראשון גרם לכך שאירועים היסטוריים, תרבותיים וצבאיים השפיעו על האופן שבו נתפסה ספרטה והוצגה. תמות ספרטניות עובדו בצורה סלקטיבית ובדרך שהושפעה ישירות מהשקפת העולם ומהצרכים התרבותיים והפוליטיים של הפוליטיקאים, החוקרים, הסופרים והמשוררים שהדגם של ספרטה שירת אותם לצורך קידום רעיונותיהם.

maayan.mazor@gmail.com